

До 400-річчя
з дня народження Вільяма Шекспіра

І. Г. ЛУЦЕНКО

ГАМЛЕТ I ЛАЕРТ

ТРАГЕДІЯ ПОМСТИ

Відомо, що Шекспірів «Гамлет» оформлений як типова трагедія помсти. Злочин, оповитий таємницею, месник віч-на-віч із злочинцем, сутичка між ними, нещадна у своїй жорстокості, — і розпростерті над чорною ненавистю білосніжні крила кохання — от чого вимагала така трагедія. Ці вимоги Шекспір задовольняє: лиходій Клавдій таємно отрує брата-короля, Привид вказує на лиходія; при допомозі драматичної вистави, в якій менший брат умиряє старшого за методом Клавдія, син покійного остаточно викриває дядьків злочин, а той оточує племінника обмовниками. Гамлет вбиває найпідступнішого з них — Полонія, дядько шле його на вірну смерть. Темна-темна ніч спадає на Ельсінор, та кризь безпросвітну тьму зворушливо сяє кохання Гамлета й Офелії.

Кося смерті в трагедіях цього типу працювала на повну силу. Шекспір, хоч і не дуже захоплювався кровопусканням, також прикінчив основних діючих осіб — усіх без винятку. За місяць до за'язки вбивають Гамлетового батька, у третій дії — Полонія, в четвертій — гинуть Розенкранц, Гільденстерн та Офелія; п'ята, остання дія: помирають королева, король, Ляерт і найвеличніший з трагедійних героїв — Гамлет.

Усього дев'ять убивств? Ні, 9 плюс 20 004. «Двадцять тисяч приречених» веде на криваві жнива війни з Польщею норвезький принц Фортінбас. Батько Гамлета вбив його батька. Актор з мандрівної трупи читає датському принцеві монолог (очевидно, з трагедії Крістофера Марло «Дідона, цариця карфагенська») про смерть троянського царя Пріама. У сцені на сцені, зіграний заїжджими акторами, персонаж драматичного дійства «Вбивство Гонзаго» (1528 року італієць Лудвіж Гонзаго вбив свого родича герцога Урбіно, вливши йому отруту у вуха) Луціан отрує свого дядька-короля. На Ельсінорському кладовищі Гамлет випадково — а випадковість у мистецтві закономірна — натрапляє на череп Йорника.

Повітря трагедії нерухоме, як у склепі, земля порита могилами, і могили ці розверзаються, а за повітряними замками кохання видніються гадючі голови вбивства. Більш того, вбивство випереджає драму, рухає нею. Брат убив брата, посів його трон. Сын одружився з його вдовою. Син убитого мусить помститися. Гамлет мстить. Однак і одружився з чистилищем, і перенімаємо другу сцену І дії. Він наказує собі: «Розбийся ж виходячи з чистилища», і перенімаємо другу сцену І дії. Він наказує собі: «Розбийся ж серце, бо язик закутий!»¹. Але наказують тоді, коли бояться непокори. А Гамлет уже готовий до цього. «Віша душа моя!», — вигукне він, ледве тільки Привид натякає на таємницю батькової смерті. Та й як йому не підозрювати людей, що призвичаїлись до

¹ Текст трагедії цит. за виданням: В. Шекспір, Вибрані твори в двох томах, т. I, К., «Мистецтво», 1950.

«бичів й образ віку... безправ'я гніту... пики владущих». «Данія — це в'язниця», твердить датський принц. Його співбесідник Розенкранц продовжує думку: «Тоді й увесь світ — в'язниця». «Та ще й чудова», — завершує думку Гамлет. Тюрму ж споруджує злочин.

Друга сцена трагедії відбувається, коли принц ще не знає про появу Привида. Король Клавдій просить племінника (по суті, це наказ) забути про Віттенберг, де він учився. І Гамлет, той Гамлет, який, будучи «замкнений у горіховій шкаралупі», вважав би себе королем нескінченного простору, розуміє: він в'язень. Але в'язень судить світ зла і виносить йому свій вирок. В'язень шукає винуватця. Він підозрює — і давно — свого тюремника. Підтвердяться підозри доказами чи ні — смертельний двобій між ними неминучий, невідомо лише, коли — раніш чи пізніш. Злочин такий безсоромний, що прямі докази Гамлетові не потрібні. Щоб поєдинок почався, досить Привида. І Привид з'являється.

Герой Шекспіра, на відміну від інших месників, не обмежується особистою помстою. Навіть не беручи до уваги Привида з його викриттям, важко уявити мирне співіснування Гамлета і Клавдія. Навіть залишаючи принца живим, коли вороги його беззаханні, не можна примирити Гамлета зі світом «бичів й образ». Герой Шекспіра не може обмежитись особистою помстою; щоб досягти винишеного отруйника, Гамлетові треба прибрати з дороги його сторожових псів — Полонія, Гільденстерна, Розенкранца. Пси ці добродушні, своїх вони не кусають, але живуть і живляться милостями короля-вбивці. Зло їх годує, йому вони й служать.

Не помста злому, а відплата злу — начертано на прапорі героя, у форму трагедії помсти втілюється трагедія гуманізму.

ТРАГЕДІЯ ГУМАНІЗМУ

Брат убив брата, щоб досягти влади й оволодіти вдовою — буденна подія в кримінальній хроніці Відродження. Але варто за Гамлетом «порівняти їх — Фоб і Сатир», як виходить, що покруч козла і людини заанапастив боголюдину. Для своїх підданих боголюдина «в усьому була королем». Для сина «людиною він був, увесь, в усьому. На нього схожих я вже не побачу».

Бог — король — людина. Три визначення, як три сходинки. Рухаючись по них, образ Гамлетового батька сходить з небес на землю. Пишне словесне вбрання спадає — дивиться, от його сутність. Ця сутність є візирем людини: божа велич відходить за куліси, на авансцені виступає людина і людяність. (Той же шлях проходить Король Лір.) Привид Гамлетового батька вимагає смертної кари своєму вбивці не тільки тому, що вбивство загалом бридке і тому заслуговує на найвищу кару. Він звинувачує його у злочині проти людяності: «Це (вбивство) найбільш гідке, лихе, протиприродне». Братовбивця не тільки розірвав природні людські зв'язки, від чого «наш вік звихнувся», він знищив вірець людини — короля не за народженням, а за правом найдостойнішого.

Нелюдська смерть достойного короля, достойної людини збурює спокій природи. Більш того — ця смерть руйнує гуманістичну світобудову, що, як земля сонцем, освілюється сивом людяності й краси. Коли ж людяність зневажено, а красу знівечено, сонце гуманізму, яке осявало ранок студента Віттенберзького університету Гамлета, гасне. У непроглядній темряві двоногі звірі зраджують один одного і віддаються розсмерті (мати зраджує сина, дівчина — коханого, шкільні друзі — однокашника, а краса — божественна краса — цілує падло).

«Який майстерний утір людина. Який благородний розумом. Який нескінченний здібностями. У формах своїх і рухах — який виразний і подиву гідний. У дії — який подібний до ангела. У пізнанні — який подібний до бога. Окреса всесвіту. Вінець всього живого» — так вірить юний Гамлет, так він хоче вірити. Та вірець людини знищено. Якою мірою тепер міряти добро і зло, якою ціною оцінювати добрих і злих? Ось як закінчує Гамлет свій гімн людині: «І що ж для мене ця квінтесенція тіл?» Мертвий Олександр Македонський в його уявленні стає тліном, а тлін — глиною, яка «затикає а наших монархи й пишні герої — тільки тині жебраків». І «наші жебраки — це тіла».

Коли брат убив брата й оволодів його тронем і вдовою, це було не просто людяновбивство з користі й похоті. Сталося вбивство людяності. Його найтяжчий наслідок — те, що життя знецінюється, дорівнюється тлінові, потворному дровові, де чи знаменник — кількість убитих. Дріб цей мізерно малий, як мізерна ціна, що її запладало дорого, зате одразу вбила сто тисяч і продовжує вбивати й досі. Трагедія «Гамлета», ХХ століття. Вбивство людяності — вершина трагедії, вищий момент художнього пізнання суспільства, якого досягає найтрагічніший з трагедійних героїв.

А біля підніжжя її — наївний юнак. Чотири місяці тому він приїхав на похорон вивазився доктор Фауст, головна дійова особа однойменної драми сучасника Шекспіра — лежав раніш достойному, дістається недостойному як слід. Але скіпетр, що наприхильний до племінника (негідники взагалі доброзачливі, поки благополучні), однак незабаром він бере собі за дружину його матір. Потрясіння Гамлета межують з божевільям. Він силе прокльонами з шедрістю біблейського бога. Заспокойся, Гамлете. Не трапилось ніякої всесвітньої катастрофи. Невже це так жахливо, що замість тебе трон посів твій дядько, а мати вдруге вийшла заміж?

Але Гертруда була для сина зразком жіночості й вірності. Йому здавалось, що вона живе у прекраснодушному світі, де краще належить кращому і краса невіддільна ж вінчається з пороком.

— Мій критику, — заперечує Гамлет, — не забудь, що незадовго до зав'язки драми — смерті мого батька — я закінчив школу, випутився з батьківської шкаралупи (Горіцці: «Побігло пташенятко із шкаралупкою на голівці») і став студіозусом. Я люблю батьків, життя, науку, що розкриває гармонію цього життя. Отже, перед тобою наївний молодик». Його гуманізм всезагальний, тобто пічійний. А потім студіозуса повідомляють, що помер батько, мати ж, красива, добродісна, вийшла заміж за дядька, що, як каже Гамлет, «схожий на могого батька так, як я на Геркулеса». Попередній король воював, новий — вистежує, попередній — благородно розважався, новий — дудить благородне вино. Ще трохи згодом колишній віттенбержець довідується, що його батько не вмер, а умертвлений, що датський трон зайнятий не мізерною підлістю, а мерзким злочинцем. Катастрофа сталася, космічна катастрофа. Прекраснодушний світ — віра! Гамлета, надія Гамлета, кохання Гамлета — розвалюється під тиском зла.

Світанок цього світу був натхненним. Над тисячолітньою духовною темрявою, що її прорізували лише язики вогнищ, на яких спалювали чергову тисячу еретиків і відьом, зійшло Сонце Розуму. «Титани духу», за висловом Ф. Енгельса, штурмують небо. Титани мистецтва творять прекрасне. Розвивається природознавство. Нові Прометей зустрічаються, листуються, виникає щось на зразок європейської республіки гуманістів. Але чудовий сад Відродження розквітає на вбогій землі: під тонким родючим шаром — товща злиднів, невігластва, передсудів. Карл I Габсбург дарує патріархові гуманізму Еразмові Роттердамському сан радника імперії. А французького перекладача його «Похвали глупоті» — сатири на обскурантів усіх видів — Беркена тягнуть на вогнище (1529 р.). Канцлер Англії Томас Мор дарує своєму государеві Гекріхові VIII просвітительний роман — трактат «Золота книга... про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». Просвітлившись, Генріх VIII страчує просвітителя (1535 р.). Найблагороднішого з благородних Томаса Мюнцера, вождя зрівноважів-анабатистів, розбили в останній битві селянської війни у Німеччині і закатували (1525 р.). Каючись, помирає захисник пригнічених іспанський лицар Дон-Кіхот. Один за одним гасить світочі розуму всесвітній вихор «дикого і злого». І геній шекспірівського розмаху мікель Анджело на похвалу його статуї «Ніч» так відповідає від імені свого символічного творіння:

Отрадно спати, отрадней камнем быть,
О, в этот век, преступный и постыдный,
Не жить, не чувствовать — удел завидный.
Прошу, молчи, не смей меня будить.

(Переклад Ф. І. Тютчева)

Сонце Відродження схиляється надвечір. У сумному присмерку народжуються привиди: з ран землі, пошматованої війнами, стихіями, могилами, височується жах. «Вік звихнувся», говорять Гамлет. Вік завдав своїм титанам-творцям «загадки, яким нема розгадки», і найбільшіша з них — як знищити зло. На жаль, титани змогли знищити його лиш на маленькому острові Утопія, якого не знайдеш на жодній географічній карті.

Трагедія датського принца переконливо засвідчує кризу європейського гуманізму наприкінці XVI століття.

БИТВА ЗА ГУМАНИЗМ

«О доле зла моя! Наш вік повинен виправити я», — скаржиться Гамлет. Коли принц знаходить, винуватця батькової смерті, йому треба вибрати: «бути чи не бути»; з контексту відомити каміння й стріли долі навісної, чи зняти зброю проти моря бід; з самого губити монологу видно, що насправді Гамлет вагається між смертю в бою і самогубством, причому від останнього відмовляється лише з остраху перед «крайною невідкритою», «звідки жоден мандрівник не повернувся». Нарешті Гамлет перемагає відчай,

[illegible]

Гамлет жинве воюючи. Не для нього блаженство спокою: полон у п'ратів — єдиний вихідний в його воєнних буднях; не для нього радість кохання: серце бійця повинно бути неприступним, принц радить коханий іти у монастир. І вмирає Гамлет, воюючи: його ховають не як принца — як воїна (Фортінбрас: «Хай Гамлета чотири капітани, як воїна, підіймуть на поміст»).

Трагедія помсти, трагедія гуманізму, трагедія XVII віку, сутність якої — знецінення людського життя, розкривається як битва за високу гідність людини. Новий гуманізм, втілений у кращому з людей, вступає у бій зі старим світом, втіленням якого є коронований злочинець. Щоправда, ця битва не виходить за межі театральної сцени, вбиті оживають за кулісами, а зброя — бутафорська. Та мистецтво — частина дійсності. Через сорок років після прем'єри «Гамлета» вибухає англійська революція. Хай в іншому обличчі і в іншому зв'язку — велика драма перейде з театральної на сцену історії. Вся Англія стане театром воєнних дій між войовничим гуманізмом і тираном Карлом I.

ГАМЛЕТ

Дивує інше — його мужність, що перемагає відчай. Адже у Гамлета немає жодного шансу вилітати, навіть тисячної долі шансу на перемогу, а він все ж таки оголошує війну злу. Ще дивніше, що мужність датського принца становить неповторний підпис інтелектуальної і фізичної сміливості — рідкісне явище для нашого часу і ще ж не відзначаються тілесним здоров'ям; справді, у принца задихає, отже слабше серце. Але він, глядач, ані читач не помічають фізичної слабкості героя. Навпаки — перед ними війовничий лицар. Він обирає жереб, вага якого зігнула б і Геракла: смерть і неминучу поразку. І він не згинається.

Стался братовбивство. Син убитого мусить помститися. Син мстить. Але вбивця ховається за залізною стіною охоронців-швейцарців, оточує месника шпигунами. на-
решті засилає його до підвладної Англії з листом-наказом: відрубати йому голову.

Горацио проводить Гамлета в могилу словами: «Високе серце вмерло». Сказано точно, добре і справедливо.

ФОРТИНБРАС

й благородна: обох їх прикрашає лицарство.

...в трагікомедії «Троїл і Крессіда» він змі-

шає! Через рік після створення «Гамлета», в трагіко-багном бога війни і тих, хто йому поклоняється.

похоронний марш. Музика сумує за надзвичайним людинолюбцем, чия спадщина переходить до звичайного честолюбця. Великому Гете колись хотілося, щоб спадкоємцем Гамлета був його друг Гораціо, він без особливого вагання викреслював норвежця з історії датського принца. Але з пісні слова не викинеш. Війна всіх проти всіх, яку веде Фортінбрас, створює єдність протилежностей з війною одного за всіх, яку веде Гамлет.

ЛАЕРТ

Серце Фортінбраса захищає сталевий панцир. Серце Гамлета оголене. До самого кінця в його душі залишається наївність — надто вірив він у людей, надто він був самотнім. Принц хоче знайти товаришів по ненависті і любові — ненависті до нелюдяного і любові до людяності — однак шукає, виходячи не з ідейної спільності, а з подібності життєвих обставин. Побачивши сина Полонія, він каже: «Дивись, юнак цей благородний — це Лаерт». Гамлет прив'язує його до себе тому, що бачить «в образах моєї долі і його долю». Справді, їхні долі ніби повторюють одна одну: обох їх обтяжує світське життя, причому один віддає перевагу Парижеві, інший — Віттенбергу, обидва втратили батьків, родину, обидва несуть на собі тягар помсти. Але Шекспір повторює, щоб розрізнити, і єднає, щоб розлучити. Благородний юнак заручується з підлістю, щоб знищити найблагороднішого з героїв світової драматургії.

Читачі й глядачі великої драми! Увага! Гамлета поборює не-підлий король і не його такі ж підлі поплічники. Наскрізь підступні, вони не насмілюються на страту: на боці принца народ. (Король: «Друге, чом я не міг почати прилюдний суд, — це люду простого любов до принца».) Перемагає Гамлета саме благородний Лаерт — правда, ціною власного життя. Автор попереджає про таку розв'язку символічною сутичкою між принцем і сином Полонія, що сталася на кладовищі. Два могутні бійця зтяглися в могили, яка вже прийняла труну з Офелією. Неправдоподібно? Абсолютно неправдоподібно. Адже ж цілком очевидно, що могила не підходить для такого бою. Та ще очевидніше, що могила... підходить для цих бійців. Бо, незважаючи на спільну долю, супротивники настільки протилежні, що фатальний кінець їхньої боротьби є неминучим. Отже — правда. Тільки правда. Абсолютна правда.

Це нею, правдою користується Гамлет як мірилом людей і явищ після того, як було знищено попередню мірку — еталон людини. І датський принц примушує усіх, хто його оточує, скласти йому іспит на правдивість. Усіх без винятку. Іспит важкий, екзаменатор нещадний, брехня, як іржа, точить податливі душі придворних. Багато хто не витримує цього іспиту, причому особливо ганебно провалився Лаєртів батько Полоній. Гамлет запитує його: «Чи ви бачите оту хмару; правда, схожа на верблюда?» «А й-богу, вона й справді схожа на верблюда» — божиться чесний християнин Полоній, хоч, як і більшість своїх сучасників-європейців, верблюда ніколи не бачив.

«На мою думку, вона схожа на ласку... або ж наче кит», знухається над ним Гамлет. «О так... наче ласка... дуже, дуже схожа на кита», з радістю бреше Полоній. Вельможний старець з однаковим задоволенням шпигує за принцем і власним сином: мріє видати дочку за його смертельного ворога Гамлета. Він суне ніс у кожну щілину, а щілин безліч, до того ж він не може стримати своєї балакучості: шпигує базікаючи, зраджує базікаючи, сам забувши про що. Його може зупинити лише смерть. І смерть його зупиняє. Він обдурював, але нікого не обдурив, він клопотався, але нічого не виклопотав. Помер як жив — підслуховуючи. Навряд чи за такого батька світові людині справжню. Гамлетового батька не можна було не любити, тому й не бою людяна. А Лаерт ухиляється від відповіді на питання, чи дорогий йому батько, невміло розігруючи обурення: «Навіщо це питання». Він, звичайно, любив, навіть обож-тих подає, обравши собі не університетський Віттенберг, а Бродвей тодішніх дворян-ного шпигуна, проколотого справедливим мечем Гамлета. Він боїться огуди базарного нисть. До чортів — присягу. Сумління, віру — геть у прірву прірв!... — на весь Ельсінор за батька смерть відправити». Ви розумієте? Геть свистіть слова, вірність дружбі! надихає ані благородна любов, ані свята ненависть — його помста нелюдяна. До того движника людяності Гамлета, він признається, що вбиває не з природної ненависті або з користі: «Примирена моя природа цим, хоча б вона мене повинна кликати до пом-сти». Так заради ж чого молодий дворянин обпльовує свою честь? «А проте в питан-нях честі я — остеронь». Здавалося б, Лаерт — людина честі. Виявляється, Лаерт без-чесний.

Чи не правда, ви збентежені? Ви, шанувальники великої трагедії, звиклих з Лаертом, зразковим сином і братом, бездоганим дворянином, якого лиходій Клавдій хитрістю підмовив на злочин, з убивцею, що покаявся й витратив останні секунди життя на самокритику. А насправді перед вами син, якого обтяжував власний батько, дворянин, що очищає свою честь незмивним безчестям, сміливець, який стає вбивцею від страху перед осудом розенкранців і гільденстернів. Його батько завжди умудрявся бути «за батька звісткам добрим». Бути (та ще й завжди!) батьком добрих звісток може лише окаянний. Персинавши батькові таланти, Лаерт умудряється набрати вигляду зразкового люблячого сина, хоч насправді він зовсім не зразковий і аж ніяк не люблячий. Лаерт — нащадок Полонія не лише в окаянстві, а й у базіканні. Юнак входить у трагедію, читаючи нудну нотацію сестрі: хай дівчина не підпускає близько закоханого мужчину, бо втратить невинність. Офелія не відзначається розумом, але вислухавши братову проповідь, складену з золотих середин, розумно зауважує: «...не будь тим пастирем грішним, що вказує до неба шлях тернистий, а сам, веселий і пухкий розпусник, йде стежкою квітчастою розваг, забувши ради власні».

Потім з'являється батько, який у свою чергу читає нудну нотацію Лаєртові: не позичай друзям грошей, бо втратиш і друзів і гроші. Вислухавши ще повчання, син тікає до Франції від нудоти в батьковій оселі. Тікає, але не втікає: він сам нудний. Отже, Лаерт мстить за батька, який не заслуговує помсти, захищає свою честь ціною безчестя, не терплячи батька, наслідую його звички. І все ж є у нього приваблива риса, що на порозі смерті мирить його з Гамлетом і з глядачами, чії серця віддані принцеві, — любов до сестри, світла, істинна. Гине батько — Лаерт не зронив ані сльозинки, гине Офелія — і суворий месник обливається сльозми. З цього часу Лаерт стає нам по-людському близьким. Хвилина слабкості сина Полонія майже спокутує його провини перед подвижником гуманізму Гамлетом, в серце якого націлює він отруєне лезо своєї рапіри. Майже, але не зовсім. Бо Лаерт ззагалі слабохарактерна людина. Фізична сила ще не визначає сильного характеру. Основа такого характеру, як правило, — міцний світогляд. Гамлет втрачає рідних, блукає у відчаї серед пустелі «дикого і злого», але провідний компас — віра в людину — виводить його на світлий шлях боротьби із злом: з рожевого пташеняти виростає могутньокрылий орел, що рине назустріч згасаючому у негасимому Сонцю Гуманізму. А Лаєртові ніхто й ніщо не світить. Втративши рідних, він блукає тією ж пустелею, що й принц — і втрачає орієнтири: сестра любила Гамлета — люблячий брат його ненавидить. За своє нещастя він мстить не на зосередженні усякої погані — королі, а на принцеві, звинувачує невинного у присутності справжнього винуватця — монарха зла Клавдія: «О, потрійні лиха, впадять ви тридцять раз на клятий мозок (Гамлета — І. Л.), що вчинками лихими вкрив у тебе (Офелії — І. Л.) високий розум твій».

У молодого дворянина немає і не було компаса — путівника серед дикого хаосу життя, компаса, який називається світоглядом. Пустеля навколо Лаєрта, пуста — в його душі. Хай синові Полонія наплювати на той і цей світ, хай в ім'я помсти він дружить з негідниками і підлістю, йому, слабкій людині, все одно не знайти опори для своєї волі ні в оточенні, ні в самому собі. Націлюючи отруйний меч на Гамлета, Лаерт лише виглядає цілеспрямованим — насправді він петляє, як заєць: молодий дворянин повстає проти короля — вбивці, щоб через п'ять хвилин укласти з ним мир; перед тим, як устроїти принцеві в груди отруєну сталь, він усвідомлює, що діє проти власного сумління, але все ж устромлює; от Лаерт уже близький до мети: Гамлет, вжалений отруйним лезом, приречений — і Лаерт каже йому: «Король... король це винен».

Не даремно, втративши підтримку батька і прихильність сестри, Лаерт розгубився. Його духовний зміст убогий: не мужність розуму, а мужність відчаю, не ненависть до зла, а неврастенінна злість — і жодної опори, яка втримує Гамлета над проваллями цинізму: цільного світогляду, хоча б азів такого світогляду. Він стає месником, не відаючи ні добра, ні зла. І де? У підгнилій датській державі, король якої підтримує, усе зло. До того ж син Полонія, на протизаконі своєму супротивникові, не філософствує, не хоче філософствувати, не любить тих, що філософствують, хоча для того, щоб не втратити себе у сутінках Ельсінору, необхідне яскраве світло гуманістичної філософії. Лаерт обмежений маленькою родинною молекулою, тісним колом товаришів у фехтуванні та забавах, він сам — цілковита обмеженість, де вже йому думати про високу філософію. З нього досить золотого правила: око за око, зуб за зуб. І виходить, що відкинуте Гамлетом, приймає Лаерт, і виходить, що, ставши другом Клавдія, з яким повинен ворогувати, нащадок Полонія вбиває принца, з яким повинен дружити. Хто друг, а хто ворог, Лаерт зрозуміє лише в останню хвилину, вмираючи...

Гіє раз і не два порівнювали Лаєрта з корнелівським найшасливішим серед щасливих Сідом спільного між благородним серед благородних, найшасливішим серед щасливих Сідом і загибшим ганьбою Лаєртом? Хіба що одна спільна для драматургів того часу риса: помста за батька, нічого більше. За масштабом своїх вчинків вони страшенно

³ Див.: Ю. Олеша, Избранные произведения, М., Гослитиздат, 1956, стор. 481.

Титан — це Гамлет, що вбиває свого батька. Починаючи з п'ятої сцени IV дії, зловби свій кидается на всіх підряд. Навіть центр тяжіння

Данія — карликів королівство, Ельсінор велетенський Гамлетові задушливо. Затишним склепінням королівського замку під одним дахом з великою. Думку що душливо і тісно. Маленька людина неможлива під одним дахом з великою. Думку що датський принц виголосить біля тіла Полонія: «Я каюсь, та це небо так схотіло, щоб я скарив його, а він — мене, щоб я бичем став неба й виконавцем». А втім, те ж небо дозволило нащадкові Полонія народитись в одній оселі, в один рік з нащадком «Людини Всесвіту» — Гамлетом. Чому ви так ставитесь до мене? вивабившись з могили Данієлю, звертається Гамлет до брата померлої, який тільки-но зазіхав на його життя. «Я вас любив завжди».

Маленька людина — дуже небезпечна людина. В вогонь еретика! — репетує вона, коли перекладає книги Еразма Роттердамського тягнути на вогнище інквізиції. Це вона, нап'явши на себе королівську мантію, велить відрубати голову великому мислителю Томасу Мору. Це вона, озброєна до зубів, розправляється з беззахисними селянами Томаса Мюнцера, це вона рушить стіни останньої цитаделі італійської свободи — Флоренції. Що їй до ідеалів гуманізму, що їй до царства справедливості, до свободи Італії, якщо жорстокість її аморальністю можна завоювати прихильність сильних світу цього, якщо за розправу з беззбройними добре платять або дають на пограбування ціле місто! Маленькі темні люди прирікають на смерть у темряві вигнання біця за темрявою Ульріха фон-Гуттена. Маленький попик Самсон Карраско вибиває з сидла захисника гноблених Дон-Кіхота.

Але автор «Гамлета» цим не обмежується. Усією своєю безсмертною трагедією він стверджує: велика людина неможлива під одним дахом з маленькою, велика людина ніколи не примириться з маленькою. Скрізь і завжди вони протистоять одна одній до останнього подиху. Велика людина охороняє від вовчих кликів маленької людини нетлінну людяність. Благо землі, що народжує Гамлетів!

Тому-то Шекспір такий уважний до Ляерта, тому й конфлікт між Гамлетом і Клавдієм переходить у конфлікт між Гамлетом і Ляертом, бо найзапекліший ворог Гамлета, ворог гуманізму, ворог добра і добрих — маленька людина. Маленька людина — дуже небезпечна людина.

От Лаерт виходить на бій з принцем, виходить, як завжди, озброєний до зубів, а перед ним беззбройний. Щоб зробити неможливою випадковість при виборі зброї, син Полонія домовляється з підлогою у вискокочку Озріком, який роздає рапіри суж—тупа, треньування. Однак, може статися, що рани Гамлета виявляться несмертельними. І це враховано: син Полонія натер клинок такою отрутою, від якої немає порятунку. А раптом—неймовірно, але раптом—його рапіра взагалі не зачепить принца? Тоді Лаерт буде атакувати його якомога частіше, гаряча битва викличе у Гамлета спрагу, і король почастиє його якомога частіше, гаряча битва викличе у Вороги снують навколо принца міцне павутиння мерзеної змови, нічим при цьо-

му не ризикуючи. Усе заздалегідь передбачено, усе розраховано на багато ходів уперед і все шито-крито: «І смерть така не ворухне ні чутки, і навіть мати зла не вбачить тут, а випадком назве», співає Клавдій похоронну племінникові. Але ніщо не приховається від ясновидця Гамлета, і шито все білими нитками.

Озрік ще не добіг до короля із звісткою, що принц прийняв виклик Лаерта змагатися в мистецтві фехтування, як той, проти кого організовано змову, вже відчуває, підозрює, прозирає: змагання це не на життя — на смерть. «Я виграю... говорить Гамлет Горацио. Але ти не можеш навіть уявити собі, як важко тут у мене на серці». Друг утримує його від необачного вчинку — змагання з ворогом, в оточенні ворогів, з ворогами-суддями. «Хай буде те, що буде», відповідає Гамлет.

Зусилля павуків не винагороджуються: принц відмовляється випити келих з отрутою. Відчувши укол Лаертової рапіри, яку суддя Озрік видав за тупу, він вихоплює (чи вивирає) отруєну зброю з рук ворога. Ще один помах меча лицаря гуманізму — і монарх зла, проштрикнутий наскрізь, падає з трону.

Хай у Гамлета тупий меч, зате це меч переможної справедливості. Хай врешті-решт він потрапляє в тенета злочину, міцніші за корабельну лінву, але варто велетневі ворухнутися, як його пута рвуться, ніби звичайні нитки. І, треба думати, не зовсім випадково Гамлет у розпалі бою обмінюється клинками з Лаертом. Відчувши отруйний укус ворожої зброї, він моментально здогадується: обман. У мого супротивника відточена бойова рапіра. Вибити її з рук (готово!) і провчити негідника.

Удар, знову удар — темп і шаленство бою нарастають — стрімко, невимовно. Спочатку повільно, потім швидше і швидше, спочатку замасковано, потім відкрито і рішуче на театральних підмостках закипає бій. Наближається генеральна битва. Траурно звучить вступ до неї — діалог гробокопалів, зловісна прикмета передує йому — зіткнення Лаерта і Гамлета в могилі Офелії. Однак бойова зброя до часу ховається у піхвах, навіть генеральна битва починається під виглядом спортивного змагання і лише під кінець виявляється його сутність — неприхована кривава бійня.

Перед смертю лицаря гуманізму приосіняє перемога, його меч торжествує, влучаючи брехні в серцевину, ворога в серце. Але як болісно, як важко дається героєві викриття брехні, вправність звичайного ката. Це болісність художнього пізнання, трагічного для людяності віку, це вагомість кроків історії. Усе, приховане в глибині явищ, усе, підготовлене залізною логікою дії, виривається назовні, вривається на авансцену, вибухає, наче вулкан.

Іде останній бій Гамлета. Хоч мистецтво сина Полонія у фехтуванні користується загальним визнанням (він сам так переконаний у своїй силі і в силі своєї отрути, що дав принцеві фору в три удари), явна перевага на боці його супротивника. Коронованого злочинця такий розвиток дуелі не влаштовує, це його лякає. Поєдинок ще далекий до кінця, а Клавдій вже намагається почастивати племінника отруєним вином. Замість сина отруту випиває мати.

— Не пий, Гертрудо! — з жахом кричить король. Він відданий дружині, адже одною з причин, що штовхнули його на братовбивство, була любов до Гертруди. Любов чи старече сластолюбство? Яке це має значення тепер! Краще прислухаємось до гуркоту бою, який вже не тліє, не розгортається — гримить. Репліки, вірніше вигук бійців стають короткими, навіть однослівними. Вони звучать, наче брязкіт клинків, вони самі, наче клинки — дзвінки, загартовані, гострі. І в цей момент досить спокійний, особливо на людях, Клавдій раптом зривається на крик. Обернись, Гамлете! Звідки істерика в обережного, тихенького вбивці? Та Гамлет, чуйний, спостережливий Гамлет, цього не помічає. Глядачі, уважні, звертають мало уваги. Зараз загинуть вороги датського принца. Зараз загине він сам... Гамлет помирає на сцені, щоб воскреснути в наших серцях.